

*Олександр Миколайович Костенко,
завідувач відділу проблем
кримінального права, кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України*

*Олена Олександрівна Костенко,
викладач кафедри міжнародного права
Національного авіаційного університету*

НЕБЕЗПЕЧНА СВОБОДА: ПРО ФЕНОМЕН ЗЛОВЖИВАННЯ СВОБОДОЮ

В сучасних умовах надзвичайно гостро постає питання: «Що є свобода?». Воно сьогодні є, на нашу думку, не менш сакраментальним, ніж питання «Що є істина?», з приводу якого відбувся відомий біблейський діалог Понтія Пілата з Ісусом Христом. Зокрема, це пов'язано з загостренням актуальної для сучасної соціальної практики проблеми співвідношення свободи людини і безпеки людини: як забезпечити свободу людини, аби не зашкодити безпеці людей, і як забезпечити безпеку людини, аби не зашкодити свободі людей? Або інша проблема: чи може свобода людини проявлятися не лише у вигляді добра, а й у вигляді зла? Якщо може, то як розпізнати свободу людини, що шкодить безпеці людей, тобто небезпечну свободу, і як їй протидіяти? Лише маючи правильне уявлення про феномен свободи можна розв'язати ці та багато інших проблем сучасної соціальної практики.

Очевидно, що правильне уявлення про феномен свободи може бути досягнути лише завдяки використанню адекватного пізнавального інструменту. І таким інструментом є, з нашої точки зору, методологія, заснована на соціальному натуралізмі [1], відповідно до якого визнається існування соціальної природи, поряд з фізичною природою і біологічною природою. Соціальна природа існує за своїми законами, відмінними від законів фізичної і біологічної природи. Люди мають підкорятися законам соціальної природи так само, як вони мусять підкорятися законам фізичної і біологічної природи. Порушення людьми законів соціальної природи створює для людей небезпеку, так само як і порушення законів фізичної і біологічної природи. Тому люди заради безпеки у своєму суспільному житті приречені узгоджувати свою поведінку із законами соціальної природи, а засобами для цього узгодження є воля і свідомість людей. Поведінка людини як соціальної істоти завжди є проявом її волі і свідомості. Виходячи з цього, свободу людини можна визначити як можливість проявляти свою волю і свідомість у вигляді поведінки: якщо людина має таку можливість, це означає, що вона має свободу, якщо ж вона такої можливості позбавлена, то це означає, що вона позбавлена свободи.

Воля і свідомість людини утворюються у людини як соціальної істоти для пристосування її до законів соціальної природи, тобто для узгодження людської поведінки з цими законами — у цьому полягає роль волі і свідомості людей згідно із соціальним натуралізмом. Цю свою роль воля і свідомість можуть виконувати — і тоді свобода людини проявляється у вигляді поведінки, яка не узгоджується із законами соціальної природи, а можуть і не виконувати — і тоді свобода людини проявляється у вигляді поведінки, яка не узгоджується із законами соціальної природи.

Виходячи з цього, за критерієм узгодженості чи неузгодженості із законами соціальної природи, що впливає із методології, заснованої на соціальному натуралізмі, слід розрізнити два види свободи людини: 1) свобода, узгоджена із законами соціальної природи (так звана «доброякісна» свобода), і 2) свобода, не узгоджена із законами соціальної природи (так звана «злаякісна» свобода). Отже, свобода — це дихотомічний феномен. І ця дихотомія свободи породжує дихотомію проявів свободи у поведінці людей: 1) поведінка, що є проявом «доброякісної» свободи і 2) поведінка, що є проявом «злаякісної» свободи.

Із цього випливає, зокрема, що уявлення про те, що свобода людини завжди є добром і ніколи не є злом — це соціальна ілюзія. Насправді, свобода людини може бути не лише безпечною для людей, а й небезпечною.

Свобода людини стає небезпечною тоді, коли людина зловживає можливістю проявляти свою волю і свідомість у своїй поведінці. Кожна людина має свободу вчинити протиправний чи аморальний вчинок, тобто має можливість проявити свою волю і свідомість у вигляді протиправного чи аморального вчинку, але не кожна людина проявляє свою свободу у такому вигляді. Такий прояв свободи людини є зловживанням свободою, тому що відповідно до ідеї соціального натуралізму призначення свободи людини полягає у тому, щоб людина могла узгоджувати свою життєдіяльність із законами соціальної природи, а не у тому, щоб порушувати ці закони.

На нашу думку, сьогодні існує тенденція до поширення феномену зловживань свободою у всіх сферах суспільного життя: економіці, політиці, правовій і моральній сферах тощо. Образно кажучи, ці зловживання свободою проявляються як ураження суспільства «епідемією всездозволеності».

Ідеологічною передумовою «епідемії всездозволеності» є протилежна соціальному натуралізму ідеологія, яка називається соціальним позитивізмом. Соціальний позитивізм — це ідеологія, яка не визнає існування законів соціальної природи, і тому першоджерелом соціальних правил (норм права і моралі) вважає волю і свідомість людей. З точки зору ідеології соціального натуралізму першоджерелом соціальних норм (норм права і моралі) є саме закони соціальної природи, а воля і свідомість, що не узгоджуються із законами соціальної природи, неодмінно набирають стану сваволі і ілюзій. Свобода людини, ураженої комплексом сваволі і ілюзій, — це і є небезпечна свобода (що проявляється, зокрема, у поведінці людей, що є порушенням норм права і моралі, якими регулюється політичне і економічне життя людей).

Таким чином, культивуючи ідею про те, що першоджерелом права і моралі є воля і свідомість людей (а не закони соціальної природи!), соціальний позитивізм є ідеологічною передумовою феномену соціальної всездозволеності, тобто зловживання свободою. Перефразовуючи відповідно до ідеології соціального натуралізму відомий вислів одного з героїв «Братів Карамазових» Ф. Достоевського: «якщо Бога немає, то все дозволено!», — можна висловитися так: «якщо законів соціальної природи немає, то людям усе дозволено!». Оце — ідеологічний корінь «епідемії всездозволеності»! Саме у тому, що не визнається існування законів соціальної природи полягає сутність ідеології соціального позитивізму. Шкідливість соціального позитивізму визначається тим, що він є ідеологічною передумовою «злоякісної», тобто небезпечної свободи. Невизнання законів соціальної природи відкриває шлях для зловживань людини своєю свободою, тобто можливістю проявляти волю і свідомість у своїй поведінці. Це і робить свободу людини небезпечною. Небезпечна («злоякісна») свобода, тобто свобода людей, воля яких перебуває у стані сваволі, а свідомість — у стані ілюзій, є основою усіх антропогенних загроз безпеці людини і людської спільноти.

Проявом ідеології соціального позитивізму є концепція правової і моральної свободи, що знаходить своє вираження у формулі «дозволено усе, що не заборонено». Соціальні норми-заборони створюються відповідно до волі і свідомості людей, а це означає, що вони можуть бути створені на основі сваволі і ілюзій людей, які не визнають, що першоджерелом норм-заборон мають бути закони соціальної природи. Із ідеології соціального натуралізму випливає інша формула: «дозволено усе, що узгоджується із законами соціальної природи». Ця формула є ідеологічною передумовою для «доброякісної» свободи і ідеологічною протидією для «злоякісної» свободи людини. Саме вона є основою прогресивного правового і морального порядку у суспільстві і їй слід надати значення конституційної норми (тобто, закріпити в Конституції).

Концепція дихотомії свободи, заснована на ідеології соціального натуралізму може бути застосована для розв'язання різноманітних проблем, що виникають у соціальній практиці. Зокрема, це стосується проблеми збалансованості прав і обов'язків людини у сфері обігу інформації і дихотомічності свободи слова, а також сучасного розвитку концепцій лібералізму і демократії.

Аналіз спектру засобів масової інформації ілюструє наступну істину: свобода слова — це інструмент у руках людей, який може використовуватися двоїсто: як для творення добра, так і для творення зла.

На жаль, сьогодні в Україні досить поширеною є ілюзія щодо свободи слова, відповідно до якої цей інструмент розглядається однобічно — виключно як носій добра, не помічаючи того, що свобода слова може використовуватися так само і для зловживань, зокрема для зловживань правом на інформацію.

Зазначена ілюзія є проявом недостатнього розвитку соціальної культури громадян України. Завдяки цьому недоліку громадяни не завжди можуть відрізнити справжню свободу від псевдосвободи. Це породжує драматичні помилки в громадянській свідомості, з яких користаються не лише деякі ЗМІ, а й, зокрема, політичні і економічні маргінали різних мастей, які обертають будь-яку свободу (у тому числі — свободу слова!) у своїх корисливих інтересах, борючись за владу чи за прибуток.

Сьогодні в Україні зловживання свободою слова розквітло буйним цвітом. З'явилися «прогресивні ідеологи», що пропагують у масах ідеологію, яка зводить свободу слова до свободи «порухи» і «чорнухи». Дехто реалізує свій «талант», використовуючи свободу слова як можливість живописати усе, що відбувається у чоловіків і жінок так би мовити «нижче пояса». Під гаслом свободи слова, «художні образи», які колись обмежувалися стінами громадських туалетів, виносяться «прогресивними письменниками», на очі широкої читачької громади (жанр «туалетної» літератури). Так вже склалося сьогодні у нашому суспільстві, що зловживання свободою слова стало дуже вигідною справою — воно є ефективним способом особистого збагачення і боротьби за владу.

Однією з причин цього є те, що в Україні набуло поширення засноване на ідеології соціального позитивізму однобічне уявлення про свободу, яке породжує ілюзію, начебто будь-яка свобода завжди є абсолютним благом. Таке спотворене уявлення про свободу приводить до того, що у суспільстві не усвідомлюється проблема зловживань свободою взагалі і свободою слова зокрема. А тим часом ці зловживання набувають в Україні загрозливих масштабів.

Тому актуальною для нашої країни є проблема формування у громадян нових уявлень про свободу, заснованих на концепції дихотомічності свободи, що впливає з ідеології соціального натуралізму, згідно з якою свобода може проявлятися у двох іпостасях: свобода, поєднана з соціальною культурою (іншими словами «доброякісна» свобода) — це добро, а свобода, не поєднана з соціальною культурою людей (іншими словами «злаякісна» свобода) — це зло. Той, хто не розрізняє ці дві свободи, приречений на ураження різноманітними політичними, економічними, правовими, моральними та іншими соціальними ілюзіями.

Зокрема, йдеться про ілюзію демократії в Україні. Насправді ж, оскільки соціальна культура наших співгромадян поки що є недостатньо розвиненою, то їхня свобода є псевдосвободою, а значить їхнє начебто «вільне (свободне)» волевиявлення є насправді проявом соціальних ілюзій і здатне породжувати лише псевдodemократію. Із цієї біди, що уразила наше суспільство успішно користаються політичні маргінали для проникнення до влади начебто «демократичним» шляхом: така псевдodemократія — це «край» для різного роду зловмисників, які легко обдурюють виборців з допомогою різноманітних політтехнологій. Політична свобода громадян без політичної культури — це те саме, що має «вершник без голови».

Зазначене стосується не лише політичних свобод громадян, а й свободи слова.

За умов поширеності зловживань свободою слова, а також комерціалізації цієї свободи, особливо гостро постає потреба в тому, щоб використати свободу слова як інструмент для суспільного прогресу в Україні в інтересах усіх громадян.

Чи можливо це за тих умов, що склалися в країні? Цілком можливо! І доказом цього є просвітницька діяльність ряду українських ЗМІ. Ці засоби масової інформації свободу слова використовують саме для культивування в Україні соціальних цінностей, а не для спекуляції на комплексах типу «піплсхаває». Таким чином, реалізується надзвичайно важливий для сучасної України інформаційний принцип: «слово має бути не лише вільним, а й розумним».

На нашу думку, найбільше що можуть зробити ЗМІ для розбудови нової України — це стати трибуною для просвітницького руху, спрямованого на формування соціальної культури громадян, яка включає зокрема політичну, економічну, правову, моральну культуру. Соціальна культура громадян — основа нової України. Це впливає із закономірності, що формулюється наступним чином: «яка культура людей — таке й їхнє життя». Ті проблеми, що ми сьогодні маємо в українському суспільстві — це віддзеркалення низького рівня соціальної культури громадян.

Отже, вирішальним чинником покращення життя в Україні є розвиток у громадян політичної, економічної, правової, моральної культури, зокрема з допомогою соціального просвітництва, одним з каналів для якого є ЗМІ. Як показує світовий досвід, жодним іншим чином — без розвитку соціальної культури громадян — суспільне життя змінити на краще не можливо: будь-які реформи, обіцяні будь-якими реформаторами, без розвитку соціальної культури громадян приречені на провал.

Сьогодні в Україні існує нагальна потреба у всеукраїнській трибуні для соціального просвітництва, яке б розвінчувало різноманітні соціальні (тобто політичні, економічні, правові, моральні та інші) ілюзії, що уразили маси. Особливо небезпечними є так звані «виборчі» ілюзії наших громадян, які не озброєні належними критеріями вибору з поміж претендентів на владу під час різноманітних виборчих процесів. Ці ілюзії спотворюють усі політичні (і не лише політичні) свободи громадян. Саме через відсутність розвиненої «культури вибору» у громадян їхні політичні свободи спотворюються таким чином, що демократія, як прояв політичних свобод громадян перетворюється на псевдodemократію.

Соціальні ілюзії громадян використовуються політичними та економічними маргіналами різних мастей для політичної і економічної експлуатації своїх співгромадян. Ось у чому корінь Великої Соціальної Драми, що розігрується сьогодні на теренах України. І вийти з цього стану можна єдиним способом — культивуєючи у громадян «доброякісну» свободу засобами соціального просвітництва, зокрема з допомогою ЗМІ.

Саме ЗМІ, реалізуючи принцип «слово має бути не лише вільним (свободним), а й розумним», мають допомогти українським громадянам розвинути у собі «розумну» (тобто «доброякісну») свободу для того, щоб позбавитися політичних, економічних, правових, моральних та інших соціальних ілюзій, що спотворюють їхню свободу і з яких користаються політичні і економічні зловмисники. Тоді громадяни, маючи «розумну» свободу, зможуть навести лад у своїй країні, наділяючи владою не маргіналів, а «вашингтонів» з «новим і праведним законом», про що мріяв великий український просвітителі Тарас Шевченко.

Це лише деякі аспекти застосування для розв'язання проблем сучасної соціальної практики концепції дихотомічності свободи, заснованої на ідеології соціального натуралізму.

Використані джерела:

1. *Костенко О.М.* Культура і закон — у протидії злу / О.М. Костенко. — К.: Атіка, 2008. — 352 с.

Костенко О. М., Костенко О. О. Небезпечна свобода: про феномен зловживання свободою.

Автори, виходячи з ідеології соціального натуралізму, формують концепцію дихотомічності свободи і застосовують її для розв'язання деяких проблем сучасної соціальної практики.

Ключові слова: соціальний натуралізм, свобода, дихотомічність свободи, зловживання свободою, соціальна культура громадян.

Костенко А. Н., Костенко Е. А. Опасная свобода: о феномене злоупотребления свободой.

Авторы, исходя из идеологии социального натурализма, формулируют концепцию дихотомичности свободы и применяют ее для решения некоторых проблем современной социальной практики.

Ключевые слова: социальный натурализм, свобода, дихотомичность свободы, социальная культура граждан.

Kostenko O., Kostenko O. Dangerous freedom: the phenomenon of abuse of freedom.

The authors, based on the ideology of social naturalism, have formulated the concept of dichotomy of freedom and applied it in order to solve some problems of contemporary social practice.

Key words: social naturalism, freedom, the dichotomy of freedom, social culture of the citizens.